

Békés Vera

Emancipáció és autoritatív tudás

Tudás és autoritatív tudás

Tudáson ma – egészen általános fogalmazásban – a releváns információkhoz való „könnyed” vagyis gyors, kevés számú lépést igénylő hozzáférést szoktunk érteni. S itt hallgatólagosan feltételezzük bizonyos határozott képességek meglétét, melyek birtokában rövid úton el tudjuk dönteni, hogy a folyamatosan zúduló információözből *mi* az, ami relevánsnak számít (mennyiben és mennyire), és *mi* az, ami nem. Az információáradatból a releváns információt kiszűrni és kiemelni képes tudás nem csupán valóságos összefüggések felismerését jelenti, hanem azt a bizonyosságot is egyben, hogy ez a felismerés valahogyan érvényes, *fontos*, nemcsak a szűkebb közösségünknek, de az egész emberi nem számára is. Ez a megközelítés azonban minden tekintetben pontosítást igényel. A „fontos” pl. gyakran összekeveredik a „hasznos” (szintén pontosításra szoruló) fogalmával. Arról nem is beszélve, hogy – hacsak nem valamilyen elvont, univerzális és abszolút mércéhez vélünk igazodni – konkrétan is illik rámutatnunk, hogy milyen nézőpontból ítélünk valamilyen tudást érvényesnek. Vagyis a mai episztemológiai törekvések megkövetelik, hogy reflektáljunk nemcsak arra, hogy az információözből mely összefüggéseket tekintünk mérvadónak, hanem arra is, hogy miért éppen azokat és nem más. Autoritatív tudásnak ennél fogva azt az összetett képességet nevezzük, amelynek birtokában éppen azokhoz az információkhoz lehet rövid úton hozzáférni, amelyeket érvényesnek, illetve *érvényesíthetőnek* és (valamilyen közelebről is meghatározható szempontból) fontosnak is tekint az információ közvetítőjének útmutatását, illetékességét elfogadó, vagyis e tudást releváns *tudásként elismerő* közösség. Mindez a folyamat jóval bonyolultabb, jóllehet többnyire reflektálatlan szelekciós műveletek eredménye, mint ahogy azt általában feltételezni szokás. A releváns tudást mint olyat éppen ezért valamivel szemléletesebb egyfajta személyhez vagy csoporthoz kötődő menedzselési, kezelési-rendelkezési *ítélőképességnek* tekinteni. Nem véletlen, hogy az autoritatív gondolata (amely kifejezés jelentését nem szabad összetéveszteni az *autoriter*, *autoritárius* stb. terminusokéval) eredetileg a menedzsment szakmában merült fel, onnan került át az antropológiai szakirodalomba.¹ Ez az összetett fogalom tartalmazza azt a társadalmi kontextust, amelyben a műveletek zajlanak, és jelzi egyben azt is, hogy az aktív és passzív érintettek a művelet során kinek az útmutatását hajlandóak követni, azaz kit ismernek el illetékesnek – nem csak az

1 Robbie E. Davis and Floyd and Carolyn F. Sargent (eds): *Childbirth and authoritative knowledge cross-cultural perspectives*. Berkeley, University of California Press, 1997. Introduction.

interakció résztvevői –, kié a döntés joga és lehetősége, valamint azt is, hogy kié a számonkérhető felelősség a következményekért. Ilyen tudásra szert tenni viszont csakis a társadalmilag, vagy legalább a társadalom egy számottevő csoportja által kinyilvánított (illetve hallgatólagosan elismert) módon lehet. Az autoritatív tudás fogalma ennél fogva kifejezi egyfelől az adott területen mérvadó személy kompetens voltát, másfelől illetékességét, vagyis társadalmilag feljogosított voltát arra, hogy adott esetben az ő szava legyen döntő. Autoritatív tudásra éppen ezért csakis a társadalmilag (vagy legalább a társadalom egy csoportja által) kifejezett, nyilvánosan elismert módon lehet szert tenni. A társadalmilag jóváhagyott illetékességhez a kompetencia, akármilyen tényleges tapasztalat önmagában nem elegendő.

Egy hétköznapi példán keresztül, egy 2009-es napi hírből kiindulva, majd az értelmezést kiterjesztve megvilágíthatjuk mindezt.

Szülő nőhöz riasztották hétfő hajnalban a mentőket egy Balaton melletti településre. A mentőkocsis már úton volt a címre, amikor egy újabb hívás érkezett, amely szerint a szülés már megkezdődött [...]. A hívást fogadó mentésirányító az apát folyamatosan instruálva vezette le a szülést egészen a baba világra jöttéig. [...] A mentésirányító és az apuka helytállásának köszönhetően az első bejelentéstől számított 10 percen belül kiérkező mentők már egy jó állapotú újszülöttet és édesanyját találtak a helyszínen, akiket további ellátás után kórházba szállítottak.²

Érdeemes a részletekre figyelni. A beszámoló szól a távbeszélőn levezető mentésirányító és az apuka helytállásáról, akiknek együttműködése eredményeképpen világra jött „egy jó állapotú újszülött”. Az édesanya „helytállásáról” nem esik említés; ő a történetben úgyszólván mellékszereplő, noha annyit még a további kommentárokból megtudunk, hogy ezúttal a harmadik gyermekét hozta világra. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy kinek, milyen szerepe van a szerencsés végkimenetelben, vagyis kinek, milyen mértékben van birtokában a mérvadó tudás, a válasz kézenfekvő: az autoritatív tudás a mentésirányítóé, aki képes felelősen instruálni a szülést levezető apát, és így ők ketten képesek sikeresen véghezvinni a nem mindennapi műveletet. A szakma, a tudósító – és a hírt olvasók zöme is – úgy tűnik, magától értetődőnek tekint, hogy az anya tudása, ösztöne, tapasztalata, röviden, kompetenciája ilyen összefüggésben mellékes, nem számít mérvadónak.

*

2 <http://inforadio.hu/hir/eletmod/bulvar/hir-311257> (Utolsó letöltés ideje: 2009. 10. 26.)

A következőkben ez a példa adja az értelmezési keretünk kiindulópontját. Hozzá képest – legalábbis a mai kutatások tematikájában – már kétségtelenül tapasztalható egy jelentős fordulat a várandósság és gyermek szülés-születés értelmezése körül. Ezt a szemléletváltást maga az a tény is jelzi, hogy a perinatalitás eseményekre vonatkozó autoritatív tudás birtoklásának kérdése *egy teljes kultúra kulcskérdéseként* kerülhetett egyszerre több tudomány vizsgálódásának fókuszába.

Az autoritatív tudás fogalma ugyanis eredetileg a menedzsment szakirodalom szerzői körében merült fel, akik közül többen éppenséggel Polányi Mihály személyes, illetve hallgatólagos tudáselméletében ismerték fel szellemi előzményüket.³ Az antropológiai-tudásszociológiai módszerek kiterjesztését a perinatális folyamatokra vonatkozó orvosi tudás elemzésére Brigitte Jordan, amerikai antropológus kezdeményezte,⁴ aki már a korai tanulmányában felhívja a figyelmet arra a társadalmilag meghatározott különbségre, ami a gyakorlati kompetencia és az autoritatív tudás között gyakran fennáll. Példája a korai terhességi diagnózis. Ennek kapcsán tanulságosan mutat rá, hogy olykor mennyire különválnak az orvosi ismeret és a – szinte teljesen háttérbe szorított – laikus tudás, a nők korai terhességi öndiagnózisa. Ezzel kapcsolatban idéz egy 1971-es szülészeti tankönyvet: „Pszichológiai szempontból a terhesség ebben a korai stádiumban annak, hogy valóban terhes, nincs *tapintható* bizonyítéka, csak mint elvont fogalom vagy fantáziakép jelenik meg az asszonyok tudatában, mely absztrakt képzetet, attól függően, hogy az kellemes vagy kellemetlen, az asszony elfogad vagy elutasít, esetleg figyelmen kívül hagy.”⁵ Jordan ezzel szemben rámutat, hogy „nem medikális környezetben a nők saját terhes voltuk megítélésében semmiképpen sem absztrakt vagy fantáziaszerű képzetre, hanem éppen ellenkezőleg: részletesen azonosítható konkrétumokra hagyatkoznak.”⁶ Az utóbbi évtizedekben a korai terhességi ultrahangvizsgálatok rutinszerű alkalmazása, és főleg a bárki számára hozzáférhető terhességi tesztek elterjedése sok fontos változást hozott, de az autoritatív tudás tekintetében a klinikai szemlélet alig-alig módosult. Nem meglepő, teszi hozzá Jordan, hiszen „ha megfontoljuk, hogy a terhesség orvosszakmai diagnózisának felállításakor

3 Géro Katalin: Knowledge management – múltó hóbort, avagy a jövőnk? *Könyvtári Figyelő*. 46. évf. 2000/1–2. Bővebben erről: Békés Vera: Változó tudáseszmenyek. *Világosság*. 2005/9. 32–44.

4 Brigitte Jordan: The Self-Diagnosis of Early Pregnancy: An Investigation of Lay Competence. *Medical Anthropology*. 1977./1. Issue 2. Connecticut Univ. US.
<http://www.lifescapes.org/Papers/Self%20Diagnosis%20of%20Early%20Pregnancy.pdf> (Utolsó letöltés ideje: 2020. 02. 13.)

5 Az idézett orvosi tankönyv: Louis M. Hellman and Jack A. Pritchard: *Williams Obstetrics*. 14th Edition. New York, Appleton Century–Crofts, 1971. 821. ld. Jordan: *The Self-Diagnosis...* 31. (Kiemelés tőlem: B.V.)

6 Brigitte Jordan: *The Self-Diagnosis...* 31.

milyen átfogó feltételezés-rendszer lép működésbe, akkor rájöhethünk, miért és hogyan teremődik egyfajta sajátos homály vagy információhiány olyan dolgok tudása körül, mint a terhesség korai tünetfajtái, a megjelenésük időrendje, a tünetek valódiságának mérlegelése stb. stb. stb.”⁷

Elég csak taláalomra fellapozni a magyar szülészeti-nőgyógyászati tankönyvek bármelyikének szabványos történeti bevezetőjét, hogy az antropológus Brigitte Jordan által említett, az autoritatív tudásra vonatkozó átfogó feltételezésrendszer működését további idézetekkel szemléltethessük. Például a *Szülészeti műtéttan* c. magyar orvosi tankönyvben ez olvasható:

A szülészeti működés, vagyis a vajúdo segítése és támogatása életének e nehéz óráiban, ősrégi keletű, s mégis, az összes klinikai tudományok közül a szüléssel kezdtek legkésőbb *tudományosan* foglalkozni. A többi klinikai szakma, főleg az orvosi gondolkodásban már meglehetősen előrehaladott volt, *amidőn a szüléssel még mindig a kuruzslók és a bábák művelték*. Franciaországban is, ahol *legelőször vették ki a férfiak*, főleg rendellenesség esetén, *a bábák kezéből a szülészeti gyakorlatot*, csak a XVII. században találkoztunk először férfi szüléssel.⁸

Az orvosprofesszor szerző, a Budapesti II. sz. Női Klinika egykori igazgatója azt is megmagyarázza, hogy mi késleltette a szülés-születés kívánatos medikalizációját, intézményes bevonását az orvosi hatáskörbe, ami egyben az alternatív autoritások kizárását és szükség esetén büntetését is jelentette:

A fő okát annak, hogy a szülészet olyan sokáig, mondhatni, évezredekken át *a nők kezében volt*, a nők szeméremérzetében, s a társadalom felfogásban kell keresnünk, amely nem tartotta helyénvalónak, hogy az asszony szüléséhez, nőiségének ehhez a megnyilvánulásához, férfinak segítségét vegye igénybe. A nők iránt, akikkel a közös női sors összefűzte őket, *több bizalommal* is viseltettek.⁹

Ugyanezt az egyezményesnek mondható narratívát a mai napig megtalálhatjuk az orvosi tankönyvekben:

Feltehetően az emberiséggel egyidős valamilyen *kezdetleges* segítségnyújtás a szüléseknél. A szülésen átesett nők segítséget nyújtanak társnőiknek, miközben egyesek bizonyos gyakorlatra tesznek szert. Ezek a tapasztalataikat mind szélesebb körben hasznosítják, és így *kialakul a kuruzsló bábák mestersége*. Évezredekken át az *ő kezükben van a szülésekkel kapcsolatos minden tevékenység*. Részben ennek tudható be, hogy az orvostudomány egyes ágai közül a szülészet bontakozott ki legkésőbb.¹⁰

7 Brigitte Jordan: The Self-Diagnosis... 31.

8 Burger Károly: *Szülészeti műtéttan*. Második teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1944. 1. (Kiemelés tölem: B.V.)

9 Burger Károly: *Szülészeti műtéttan*... 1.

10 Horn Béla – Zoltán Imre: *A szülészet tankönyve*. Budapest, Medicina Kiadó, 1966. 13. (A vastag

A szülész-nőgyógyász szakma állhatatosan örökdi az autoritatív tudás e későn megszerzett pozícióin. Az 1980-as években Robbie Davis-Floyd, aki Brigitte Jordan mellett a medikális antropológia és a perinatalitásra vonatkozó autoritatív tudás átfogó kutatásának vezető kezdeményezője, feltárta, hogy az amerikai nőgyógyászszakorvos-képzés mennyire *szigorú beavatási forgatókönyv* alapján sajátítja el az orvostanhallgatókkal azt a preferált klinikai szemléletmódot és technológiát, amely révén a szüléshez, születéshez kapcsolódó autoritatív tudás teljes egészében az orvos birtokába kerül.¹¹ A medikális tudat manapság elméletben elismeri ugyan, hogy a várandósság és a gyermekszülés a mai higiéniai és civilizációs (és nem utolsó sorban információs) körülmények között az esetek döntő többségében *nem kóros* folyamat, az egészséges „paciens” nem beteg, ennél fogva *nem* igényel orvosi kezelést. Pontosabban fogalmazva, amit igényel, az az esetek túlnyomó többségében a türelmes *kísérés*, nem az orvosi *beavatkozás*. A szülészeti szemlélet és gyakorlat számára a terhesség megállapításától kezdve a szülés levezetésén át a befejezésig mégis mint *gyógyászati* eseménysorozat jelenik meg. S erre a beállítódásra igazán illik az Abram Maslow-nak tulajdonított aforizma, miszerint akinek egyetlen szerszáma a kalapács, az hajlamos minden problémát szögnek látni.

Arról, hogy milyen mérvadó tudásuk lehetett az egykori „kuruzsló” bábáknak, mit jelent, hogy „évezredekén át az ő kezükben van a szülésekkel kapcsolatos minden tevékenység”, nincs túl sok adatunk. A filozófiatörténeti irodalom azonban megőrzött egy meglehetősen jól ismert dokumentumot, amelynek révén közvetett, de hitelesnek vehető bepillantást nyerhetünk az ókori Athén bábáinak mindennapos gyakorlatába, szokásaiba valamint hatáskörének keretfeltételeibe.

Szókratész gyakran emlegetett nevelési módszeréről, a nevezetes ’bábáskodásról’ (’maieutiké tekhné’-ről) van szó, melyről Platón a *Theaitétosz* c. dialógusban alapos leírást ad, és ezen a párhuzamon keresztül meglepően részletes képet kapunk egyebek között arról is, hogy a szülés-születéssel kapcsolatban az athéni polgárok mit tekintettek magától értetődőnek, és mit nem, mi volt a fiatalság számára általánosan köztudott, és mi nem volt az. Egyúttal fontos részleteket ismerhetünk meg a poliszban praktizáló bábák tudásának minőségéről és magáról a *bábaság intézményéről* is.

Emlékezzünk, a dialógusban a ragyogó képességű ifjú Theaitétosz panaszkodik, hogy hiába próbálkozik és kínlódik, nem képes Szókratész kívánalmának eleget tevő helyes gondolatokra jutni. A bölcs mester ezeket az erőfeszítéseket a *szülés* fájdalommal állítja párhuzamba: „*A szülés fájdalmai ezek, drága Theaitétoszom: terhes vagy,*

kiemelés a tankönyv szerzőitől, a dőlt kiemelés tőlem: B. V.)

11 Robbie Davis-Floyd: *Obstetric Training as a Rite of Passage*. In: Robert Han (szerk.): *Obstetrics in the United States. Woman, Physician, and Society*. Special Issue of Medical Anthropology Quarterly. 1987/1. (3). 228–318.

nem csupán üresség van benned.”¹² Majd így folytatja: „Ha arra gondolsz, hogy a bábaasszonyok hogy s mint gyakorolják mesterségüket, akkor könnyebb lesz megértened, mire gondolok.”¹³ Magamagát pedig úgy jellemzi, mint aki a *bába* tisztét tölti be, mintegy folytatva édesanyja, *Phainareté* tanult mesterségét, aki „egy amolyan emberes s nemes bábaasszony”¹⁴ volt. A következőkben nagyon sok részletet megtudhatunk az athéni bábák gyakorlatáról. Elsőként a bába kiválasztásának szempontjairól szól Szókratész magyarázata:

Azzal nyilván te is tisztában vagy, hogy a bábaasszonyok nem a még termékeny és szülésre képes nők közül kerülnek ki, hanem azok közül, akik már nem képesek gyereket szülni. Ennek pedig az az oka, hogy a szülést a szűz Artemisz felügyeli. Azt azért mégsem tette lehetővé, hogy meddő asszony bába lehessen, *mert az emberi természet erőtlenebb annál, hogy bármilyen mesterséget saját tapasztalat híján sajátíthasson el.* Ezért a bábáskodás tisztjét azoknak juttatta, akik életkoruknál fogva nem szülhetnek több gyermeket: ezáltal fejezte ki tiszteletét saját magához való hasonlóságuk iránt.¹⁵

Szókratész mindezt pusztán a mitológia nyelvén megfogalmazott hasonlatnak szánja, mely segítségével a saját tevékenységéről kíván szólni: ő az, aki az új tudás megszületésénél csak segédkezik, csupán kérdez. Az ő bábáskodása annyiban tér el a szülésznőkétől, mint mondja, hogy nem asszonyoknak segít gyermekük világrahozatalában, hanem férfiakat támogat, és nem a testük, hanem a *lelkük* születésében működik közre. Mindazonáltal a dialógus szövegéből elég sok további részlet is kiderül az athéni bábaasszonyok tevékenységéről: arról, hogy mit tehettek és mit nem, s arról is, hogy konkrétan milyen praktikát folytattak, és hol húzódtak kompetenciáik határai. Ennek vizsgálata nyomán képet kaphatunk arról is, hogy a görög poliszban kinek a birtokában lehetett a perinatális folyamatokra vonatkozó *autoritatív tudás*.

Beszédes mozzanat például, hogy Szókratész tréfásan figyelmezteti az ifjú Theaitétoszt, hogy tartsa titokban, hogy ő bábáskodik: „csak aztán nehogy másnak is eláruld! Mesterségem ugyanis, kedvesem, titkon üzöm. Így aztán, mivel az emberek ezt nem tudják, nem is így hívnak, hanem azt mondogatják felőlem, hogy csodabogár vagyok, és hogy zavarba hozom az embereket.”¹⁶

Ebben a megjegyzésben hallgatólagosan arra is utal, hogy a polisz minden bizonynyal szigorúan bünteti a hivatalos engedély nélkül folytatott (tényleges) bábatevékenységet. Amint a szövegből egyértelműen kiderül, ezt a mesterséget csakis olyan

12 Platón: *Theaitétosz*. Fordította Bárány István. Budapest, Atlantisz Kiadó, 2001. 24. Ahol nem jelzek mást, a továbbiakban is ezt a fordítást használom.

13 Platón: *Theaitétosz*... 148e.

14 Platón: *Theaitétosz*... 148e.

15 Platón: *Theaitétosz*... 149c-e.

16 Platón: *Theaitétosz*... 149a.

asszonyok gyakorolhatták, akik azon felül, hogy megfelelték az „Artemisz-féle kettős kritériumnak”, még egy harmadik követelménynek is eleget tettek: oktatás útján kellett *avatottságra* szert tenniük, azaz szakavatott személytől kellett elsajátítaniuk a szer-teázó tudást igénylő bábamesterséget, s tudásukat a város által *intézményesen* is jóvá kellett hagyatniuk. Nem mellesleg azt is tudjuk, ha máshonnan nem, az ifjabb kortárs, Hippokratész nevezetes esküjének részletéből, hogy miközben szigorúan korlátozták az orvosi szakmai tudás fortélyainak átadását, előírták a helyes magatartást, ugyanak-kor behatárolták az orvosi kompetencia hatókörét is:

Senkinek sem adok majd mérget, még ha kéri is; sőt még csak ilyen tanácsot sem adok neki. *Hasonlóképp egyetlen asszonynak sem adok magzatelhajtó méhgyűrűt.* Tisztán és szeplőtelenül fogom eltölteni életemet, gyakorolni mesterségemet. Nem alkalmazok vágást még akkor sem, ha az illetők kötől szenvednek is; *az ilyen feladatot azoknak hagyom meg, akik ebben szakemberek.*¹⁷

Hippokratész utókorra maradt orvosi könyvei közül nevezetese a nőgyógyászati vonatkozású ismeretet tartalmazó kötetek. A szülészeti műveiben leírja a terhesség és a magzat fekvése megállapításának módszereit, sőt a fejre fordítás eljárását is. A bábák számára oktatást szervezett, ahol ezeket a módszereket tanította is. Alapelvei – ahogy erre például a francia Frederic Leboyer, a modern szülészeti orvosi szemlélet egyik megújítója felhívja a figyelmet – a mai szülészet tudomány is gyakran igazolja:

A görögök Hippokratésszal úgy vélték, hogy a gyermek igyekszik megszületni. Azt állították, hogy a terhesség vége felé a gyermek úgy érzi, kimerült az élettára. Hogy életben maradjon, el kell hagynia a barlangot, amely addig védte. A lábával rúgja el magát, úgy próbál utat törni magának a szabadság felé. A régiek megérezték az igazságot. Ma már tudjuk, hogy a gyermek testében jelenik meg az a hormon, mely a vajúadás beindításáért felelős.¹⁸

Ami a korlátozásokat illeti, szükség is volt erre a szigorú szabályozásra, hiszen igen nagy hatalma volt a bábaasszonynak:

S ugye az meg maga bizonyosság, hogy a bábaasszony bárki másnál jobban tudja, ki várandós és ki nem? ... S ugye a bábák *gyógyfűvekkel és ráolvasással* képesek a szülés megindítására, **s ha úgy kívánják**, a szülési fájdalmak enyhítésére? S nemde arra is képesek, hogy nehéz szüléseket is levezessenek, s arra is, hogy a terhesség korai szakaszában elhajtsák a magzatot, **ha úgy döntenek?**¹⁹

17 *Magyar nagylexikon.* Budapest. 1999. IX. 497–498 o. Benedek István fordítása.

18 Frederic Leboyer: *A gyöngéd születés.* Fordította Szentes Róber. Budapest, T-Twins Kiadó, 1994. 107.

19 Platón: *Theaitétosz...* 149d. (Kiemelés tőlem: B. V.)

A Platón-szövegből nem derül ki – és nem találni biztos támpontot sem a görög textusban, sem a különböző fordításokban erre nézve –, hogy **kik is azok**, akik így vagy úgy kívánják befolyásolni a szülés menetét vagy a magzat sorsát, vagyis, hogy **ki a kompetens személy**: a szülőnő, a szülőpár, a bába, a család vagy a vének tanácsa. Ki jogosult dönteni ezekben a kérdésekben, mert aki dönt, annak a tudását ismeri el az adott társadalom mérvadónak.²⁰ Az orvosok számára – ha tartották magukat Hippokratész esküjéhez – tilos volt a magzatelhajtás, sőt a műtéti beavatkozás is. A görög bábák szaktudása tehát sorsdöntő lehetett a perinatális élet és halál kérdésében.

Feltétlenül szükséges azonban az értelmezésbeli óvatosság, mert esetleges fordítási tévedések és a belőlük kiinduló interpretációk könnyen vezetnek olyan félreértésekre, melyek aztán évszázadokon át szívós hagyományt teremtenek. Tanulságos példa, amire a mai óorkutatók jutottak: Plutarkhosz a spártai szokásokról szóló művében egy félrefordításból eredő *félreértésnek* tartják, hogy a spártabeli Taigetosz mint az életképtelennek ítélt újszülöttek tömeges veszőhelye lett volna. Az ókortörténész Németh György – összhangban az utóbbi évtizedek régészeti kutatási eredményeivel – meggyőző érveket sorol arról, hogy a spártaiak valójában nem pusztítottak el lényegesen több nem kívánatos újszülöttet, mint az ókor más – túlnépesedési gondokkal küzdő – kultúrái. Hozzáteszi, hogy a gyerekképzés kevésbé volt veszélyes az anyára nézve, mint a magzatelhajtás. S korántsem csak Spártában gyakorolták ezt a szokást, sőt a spártaiak bizonyos szempontból még emberségesebbek is voltak más államok lakóihoz képest, ebben a poliszban ugyanis csak az életképtelennek ítélt csecsemőket tették ki, és ehhez is a phülé véneinek engedélyére volt szükség. A többi poliszban azonban általában a szülők döntötték el, felnevelik-e újszülöttüket, és ha úgy döntöttek, hogy nem, akkor kitétték a gyermeket. Minden polisznak volt tehát egy apothetai nevű helye. A kitétt gyermekek sorsa ritkán volt halál, ugyanis a gyermektelen párok, a rabszolgakereskedők vagy a bordélytulajdonosok összeszedték, és felnevelték őket. (A torzszülött gyermekeket azonban valóban megölték, vízbe fojtották vagy megfojtották.) Leggyakrabban a lánygyermektől szabadultak meg, ugyanis az ő kiházásításuk nagy anyagi áldozat jelentett egy szegényebb család számára. A női munkát egyébként

20 A kérdés eldöntésére nem adnak támpontot egyéb fordítások sem, minthogy e tekintetben az eredeti görög szöveg sem egyértelmű. [149δ] „ἐπάδουσαι δύνανται ἐγείρειν τε τὰς ὠδῖνας καὶ μαλακωτέρας ἂν βούλωνται ποιεῖν, καὶ τίττειν τε δὴ τὰς δυστοκούσας, καὶ εἰάν τις ἴθιεν ὄντι δόξη ἀμβλίσκειν, ἀμβλίσκουσιν”; Az angol fordítás: „And furthermore, the midwives, by means of drugs and incantations, are able to arouse the pangs of labor and, if they wish, to make them milder, and to cause those to bear who have difficulty in bearing; and they cause miscarriages **if they think them desirable.**” A német fordítás: „*Sokrates*: Ja es können auch die Hebammen durch Arzneimittel und Zaubersprüche die Wehen erregen und, **wenn sie wollen**, sie auch wieder lindern und den Schweregebärenden zur Geburt helfen, oder auch, wenn diese beschlossen haben, sich des Kindes zu entledigen, **können sie es abtreiben**, solange es noch ganz klein ist?”

sem becsülték sokra a görög világban, a fiúk felnevelése azonban új munkáskezeket jelentett. A spártaiak a Taigetoszon található 'apothetai'-járól mai ismereteink szerint tehát *nem* letaszították, hanem a szakadék széléhez közel, egy meghatározott helyre *kitették* a nem kívánt gyermekeket. S nem feltétlenül csak az életre alkalmatlannak ítélt újszülöttek kerültek oda, hanem azok is, akik házasságon kívül születtek, vagy akiket a szüleik nem tudtak vagy nem akartak felnevelni. Fontos hangsúlyozni, hogy Spártában a gyermekeket csak a tanács engedélyével lehetett kihelyezni, és hogy ez még nem feltétlenül jelentett egyet halálos ítéletükkel.²¹

Tegyük hozzá, hogy nem kívánt vagy életképtelennek ítélt gyermekek kitevése és magára hagyása korántsem rendkívüli szokás a kora ókorban. Kitevésre az Ószövettség világában is láttunk (feltehetően nem kivételes) példát: Jákob egyetlen lányának, a megesett Dinának a gyermekét is atyai parancsra kitették a pusztában és sorsára hagyták. (Móz.1.34.)

Amint ez a Platón szövegből kiolvasható, és amit másfelől a történészek is megerősítenek: Spártával ellentétben Athénban a bábák ítélete alapján a hozzátartozók – elsősorban az apa – dönthetett az újszülöttek sorsáról, nem pedig a polisz tanácsa. Itt tehát a bábák szakmai ítéletén múltott, hogy az újszülött gyermek életképesnek vagy torznak minősül. Szókratész szerint a bábáknak könnyebben megy, hogy megkülönböztessék az ép újszülötteket a fogyatékosoktól, mint neki, a filozófusnak, hogy felismerje és elkülönítse a torzszülött gondolatokat az igaz és életerősektől.

Vagy tán az asszonyok néha árnyképet szülnek, néha meg valami valódit, amelyeket aztán alig lehet megkülönböztetni egymástól? Dehogya! De ha ez így lenne, akkor a valódi és nem valódi megkülönböztetése lenne a bábák legnagyobb és legszebb feladata.²²

S a bábapárhuzam kibontása során Szókratész itt, mintegy mellékesen, elárul egyebet is a korabeli szokásokról:

Úgy tekints hát rám, mint aki bábaasszony fiaként maga is ezt a mesterséget űzi; és csak arra figyelj, hogy tehetséged szerint válaszolj kérdéseimre. Ha pedig alapos vizsgálat után szavaid árnyképnek és valótlannak találnám, majd megcáfolnám és elvetném, *akkor se bősziülj fel ellenem, mint elsőszülött gyermekét védelmező nő!* Ezt csak azért mondom, drágaságom, mert sokan annyira fel szoktak bősziülni ellenem, hogy készek akár belém is marni, mikor valami ostoba fecsegésüktől fosztom meg őket. Nem hiszik el, hogy jóindulatból teszem ezt.²³

21 Németh György: *A polisok világa*. Budapest, Korona Kiadó, 1999.

22 Platón: *Theaitétosz*... 150b.

23 Platón: *Theaitétosz*... 151c.

A „bábáskodó” filozófus éppenséggel a bábák bevett és társadalmilag jóváhagyott gyakorlatából meríti a maga szellemi bábáskodásának legitimitását és autoritását (miközben a kétségbeesett anyák érzéseit „természetesen” figyelmen kívül hagyja). Hogy pedig a satnya élő újszülöttek kihajtását, de legalább is kitevését itt szó szerint kell vennünk, azt maga Szókratész is megerősíti, amikor Theaitétosz újszülött gondolatát a valódi gyermekhez hasonlítva szól a névadó szertartásról, az *amphidromiáról*, amikor is az ötnapos (illetve esetleg tíznapos) újszülöttet a család barátai ünnepélyesen körbe hordozzák a házi tűzhely körül, és megvizsgálják életképességét. Ezt mondja Szókratész:

Üggyel-bajjal hát, de világra hoztuk magzatunkat, bármi is az valójában. Most pedig, a szülés után, a tűzhely körbefutására kell sort kerítenie a beszélgetésnek. Alaposan meg kell vizsgálnunk, vajon *kiérdemli-e magzatod*, hogy felneveljük, vagy satnya és hamis dolog, és értelmetlen erre. Vagy tán azt hiszed, hogy mindenáron fel kell nevelned csak azért, mert a sajátod? Hogy sorsára már semmiképp sem hagyhatod? S ha keresztkérdések tüzeben látnád, akkor is türelmes maradsz? S nem indulsz fel túlon túl, ha *elsőszülött gyermekedtől a végén meg kell válnod?*²⁴

Különös, körültekintő értelmezést igénylő mondatok ezek. Komolyabb kutatások nélkül nem tudjuk eldönteni, hogy mindez annyit jelent-e, hogy az először szülő anyák tapasztalatlanságuk folytán maguktól nem ismerik fel, ha újszülött bábájuk beteg vagy súlyosan fogyatékos, ezért kétségbeesetten próbálnak ellenszegülni annak, hogy elragadják tőlük gyermeküket. Meg kell jegyezni, hogy felvetődött olykor egy másfajta magyarázat is. Nevezetesen, hogy a szíriai–föníciai térségben évezredekkel korábban elterjedt nagyon archaikus szokásra, az elsőszülöttek mint „első termések” rituális feláldozásának görög változatára utalhatna itt Szókratész. Ez azonban a korszakot kutató történészek szerint nagyon kevéssé valószínű.²⁵ Azt tudjuk, hogy a poliszokban a nők gyakran – legalább két-három évente – hoztak világra gyermekeket. Törvény írta elő, hogy minden oikoszban legalább (!) egy fiú- és egy leánygyermeket hagyjanak életben. A poliszokban Spártát kivéve – ahol a vének tanácsa döntött – a bábák szakértelmét elfogadva általában a családfenntartó apa dönthetett afelől, hogy az újszülöttet felnevelik-e vagy sem. Azt a csecsemőt, akit a bábák életképtelennek ítélték, kitesztették a családból, azaz „kítették”. Tágabb összefüggések ismeretében ezért azt mondhatjuk, hogy a bábák kompetenciakörébe

24 Platón: *Theaitétosz*... 161a.

25 Hahn István: *Istenek és népek. II.* Budapest, Minerva Kiadó, 1980. 99. Németh György: A nők erényei. Női szerepek az ókori Hellaszban. *Rubicon*. 2001/06.

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/kincstar_2001_06_szam/11/3 (Utolsó letöltés ideje: 2020. 02. 13.)

tartozott a várandósság és a szülés körül adódó, mind a várt, mind pedig a váratlan helyzet felismerése és a döntés is. A jó baba megválasztásának alapvető jelentősége van, hiszen az ő irányításán (is) múlik mind az anya, mind a magzat sorsa.

A poliszok túlnépesedési problémáira a születések számának szabályozására a csecsemő kitevése mellett, illetve vele szemben, kívánatosnak tartották a házasságközvetítést is, melynek elsődrendű célja a leginkább összeillő szülőpárok megtalálása volt.

Szókratész felhívja Theaitetosz figyelmét, hogy a bábák a legjobb hozzáértők a házasságközvetítés terén is. „Ők aztán tényleg mindent tudnak arról, hogy melyik asszony melyik férfival nemz kiváló gyermeket”, és igen „nagyra vannak tudományukkal, még inkább, mint a köldökszínór elvágásával” [149e]. Az ifjúnak minderről nem volt tudomása, minthogy nagyon fiatal lévén, még nem volt érintett. Ebből is arra következtethetünk, hogy a bábáknak ez a közvetítői működése korántsem a teljes nyilvánosság előtt zajlott, és feltehetően kiegészítő jövedelmet jelentett. Mindazonáltal a hivatás ilyen mérvű kiterjesztése valamennyire magyarázatra is szorult. Szókratész ezért igen szemléletes érvekkel indokolja, miért szükséges a bábatevékenységet kiterjeszteni a házasságközvetítésre, mégpedig úgy, hogy egyben el is határolja azt a konkurens (és egyben büntetendő) kerítői működéstől:

Mert gondold csak meg: vajon a föld termésének a gondozása és aratása, valamint annak ismerete, hogy milyen talajba milyen növényt és magot kell vetni, nem ugyanaz a mesterség-e? [...] S a női nem esetében, kedvesem, talán más mesterség lenne a vetés, és más mesterség az aratás ismerete?²⁶

Minthogy Theaitetosz egyetért, Szókratész tovább is lép:

Csakhogy a férfiak és nők jogtalan és közönséges összehozása miatt, melynek kerítés a neve, a bábák – *akik igazi szent asszonyok* – már a házasságszerzést is kerülik: félnek, nehogy emiatt kerítéssel vádolhassák őket. Pedig az igazi házasságszerzéshez egyedül a valódi bábaasszonyok értenek.²⁷

Vagyis: ha hihetünk a szókratészi elveket tolmácsoló Platónnak, akkor elmondhatjuk, hogy Athénban a perinatális folyamatok szinte teljes egészének felügyelésére

26 Platón: *Theaitetosz*... 149e.

27 A Platón Összes Művei magyar kiadásában lévő fordítás ezen a helyen még inkább kiemeli a bábák társadalmi presztízsére való utalást: „Hanem a férfi és a nő *jogtalan és avatatlan* párosítása miatt – melynek kerítés a neve – még a házasságközvetítést [tehát a jogos és avatott párosítást – B. V.] is kerülik a bábák, mint tisztességes asszonyok, attól való félelmükben, hogy emiatt a kerítőség vádjába keverednek, mert csak a valódi bábaasszonyok méltóak a helyes házasságközvetítésre.” (*Theaitéthos*, 150a, Platón Összes Művei II. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984. 917. Kárpáty Csilla fordítása.)

a bábák voltak hivatottak és jogosultak: perinatális ügyekben ők voltak az autoritatív tudás birtokosai.²⁸

A szövegből kiderül még egy figyelemre méltó részlet. Láttuk, hogy Szókratész mintegy Artemisznek tulajdonítja a törvényt, hogy bábák csakis a már nem termékeny, de az anyaságot saját tapasztalatból ismerő asszonyok közül kerülhettek ki, és Artemiszről (Zeusz és Létó lánya, Apollón ikertestvére) mint a szülés körüli teendőik istennőjéről beszél. Ám a görög mitológiában a szülés – a könnyű, szerencsés szülés – első istennője nem Artemisz volt, hanem *Eileithüia* (Ilíthia, latin megfelelője: Lucina), aki egyike Zeusz és Héra törvényes gyermekeinek. Eredetileg ő volt a kisgyermek és a szülés óvó-védő istennője, ő segítette az asszonyokat a vajúdás és szülés idején, és csillapította fájdalmaikat. Ugyanakkor az ő hatalmában állt megnövelni a fájdalmakat és elnyújtani vagy akár siettetni a szülést. *Eileithüia*, aki engedelmes lánya volt Hérának, nem segítette azokat az asszonyokat, akikre nézve féltékeny és haragvó anyja ezt neki megtiltotta, különösen nem, ha éppenséggel a „csapodár” Zeusz volt a születendő gyermekek apja. Amint Ovidiusz *Átváltozások*-jában is olvasható: Az engedelmes *Eileithüia*ának keresztbe tett lábbal, vagyis a szülési lábtartással ellenkező módon kellett ülnie, hogy eképpen hosszú napokra elnyújtsa a halandó Alkméné vajúdási idejét Zeusztól születő fiának, Héraklésznek világrajöveletekor. Közben pedig *Eileithüia*, ugyancsak anyja parancsára, idő előtt – a hetedik hónapban – megindította Nikippé szülését, így siettetve Héra védencének, Eurystheusnak világra jöttét, hogy majd neki szolgáljon Héraklész.

Olykor *Eileithüia* titokban ellenszegült anyjának, s titokban mégis csak segédkezett a „törvénytelen ágyban fogantak” születésénél, pl. megkönnyítette Létónak Zeusztól házasságon kívül fogant ikrei: Apollón és Artemisz világra jöttét.

Artemisz, a szűz istennő csupa ellentmondás: róla azt tartja a mítosz, hogy egy nappal hamarabb született testvérénél, majd maga segített anyjának Apollónt világra hozni, így első isteni feladata lett a gyermekszülés védelmezése. Ő lett a vadászat, a vadon, a vadállatok és egyben a termékenység, valamint a Hold szűz istennője. Szenvedélyes vadász volt, de ő volt a gondozójuk is, aki segítette, védte őket és utódlásukat biztosította. A szülő nők is gyakran hívták segítségül, és hozzá fohászkodtak vajúdásuk idején. Szókratész tehát mindenképpen joggal hivatkozik őrá, mint arra az istennőre, aki a bábák tevékenységét nagy szigorúsággal szabályozza, minthogy Artemisz volt mindezen felül még a *munkát vállaló nők* istennője is. Védelmezte a gyermekszülésről lemondó, dolgozó nőket, viszont kíméletlenül lenyilazta azokat, kik *mégis szültek*. Szókratész utalása erre a *paradoxonra* vonatkozik. Arra, hogy „egyfelől a természet

28 Vö.: Gradwohl Edina: Női fortélyok. Születésszabályozás a görög világban. *Rubicon*. 2004/12. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/noi_fortelyok_szuleteszszabalyozas_a_gorog_vilagban/2004/12 (Utolsó letöltés ideje: 2020. 02. 14.)

erőtlenebb annál, hogy bármilyen mesterséget saját tapasztalat híján sajátíthasson el.”, másfelől: a baba munkát vállaló nő, aki nem szülhet. A bábák tehát akképpen válhattak hasonlónak Artemiszhez („aki önmagához való hasonlóságukat tiszteli a bábákban”), hogy szültek ugyan gyermekeket, másképpen nem szerezhettek saját tapasztalatot, de ezek az asszonyok csakis *azután* váltak dolgozó nővé, amikor koruknál fogva már nem szülhettek többet, s így elkerülték Artemisz haragját.

Abból pedig, hogy Szókratész (Platón) még csak említést sem tesz Eileithüiáról, Héra lányáról, a szülés korábbi istennőjéről – aki anyjának ellenszegülve maga is bábakodott Artemisz és Apollón születésénél –, arra következtethetünk, hogy ez idő tájt (vagyis a peloponnészoszi háborúk korában) Eileithüia, a törvényes isteni gyermek és vele együtt Héra, a hitvesi hűség, a család és a házi tűzhely őrzője, már háttérbe szoríthatott a város által tisztelt istenek rangsorában.²⁹

Emancipáció és autoritatív tudás

Hogyan függ össze a bábóság ókori görög intézménytörténeti példája az emancipáció fogalma kapcsán felvethető ismeretelméleti kérdésekkel?

Az 'emancipáció' jelentése a magyar nyelv értelmező szótára szerint:

<Jogszabályok v. előítéletek miatt> függő, alárendelt, elnyomott helyzetben levő csoportok, rétegek, ritk. egyes személyek felszabadítása és felemelése ugyanarra a szintre, amelyen a közösség teljes jogú tagjai élnek; egyenjogúsítás.

Az elmúlt másfél évszázad során azonban egyre világosabbá vált, hogy a fenti értelemben vett egyenjogúsítás eszméjének gyakorlati megvalósítása komoly elvi akadályokba (is) ütközik. Sürgető feladat éppen ezért az emancipációs eszme episztemológiai alapfeltevéseinek felülvizsgálata. A definícióban is tetten érhető felfogás hallgatólagosan előfeltételezi például, hogy értelmesen meghatározható, mit jelent a *minden személy* egyenjogúvá tételét jelentő „*ugyanaz a szint*”. Egyben előfeltételezi, hogy problémamentesen megadható az episztemológia tárgya, ami a szűkebben vett intellektuális tudás alapjainak vizsgálatát jelentené. Az episztemológusok természetesen mindenkor számoltak a gyakorlati orientációt szolgáló egyéb tudásfajtákkal is, hiszen, ahogy láttuk, „a természet erőtlenebb annál, hogy bármilyen mesterséget saját tapasztalat híján sajátíthasson el”, de a tudás ezen fajtáinak vizsgálata hagyományosan nem tartozott az episztemológia voltaképpeni tárgykörébe. Bacon és Descartes óta hangsúlyt kapott az az elv, hogy az ideális megismerő szubjektum képes – bármi le-

29 Megerősíti ezt a feltevést Kerényi Károly: *Halhatatlanság és Apollón-vallás – Platón Phaidón-jának megértéséhez. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943.* Budapest, Magvető Kiadó, 1974. 133.

gyen is e képességének forrása – kritikai megfigyelés és/vagy helyes módszer követése útján elfogulatlan, objektív, azaz minden szubjektivitástól mentes ismeretekre szert tenni. Karl Popper jól ismert megfogalmazásában az uralkodó európai tudásezemély, melynek meghatározó szerepe van a modern természettudományok szemléletében,

nem más, mint a kritikai vita hagyománya, amely nem önmagáért való, hanem az igazság kutatására szolgál... Nyugati civilizációnk legjelentősebb alkotó elemeinek egyike az, amit „racionalista hagyománynak” neveznék, amit még a görögöktől örököltünk.³⁰

Ám az utóbbi évtizedekben az információtechnológia robbanásszerű fejlődése, a világháló kiépülése, valamint az ipari termelés szervezeti formáinak radikális átalakulása, úgy tűnik, *gyakorlatilag* is kérdésessé teszi a tudás Poppertől idézett klasszikus, racionalista, kritikai objektivista önképének érvényességét. A kihívást – mondják – ma ugyanis elsősorban nem az információ gyűjtése, vagyis az ismerethez való *hozzáférés* jelenti, hanem a rendelkezésre álló adatok, információ és tudás hatékony feltérképezése, értelmezése, a releváns információ kiválasztása, felhasználása és egymással történő *megosztása*. Ez utóbbi ponton a tudásfogalom mögött korábban láthatatlan dimenziók tárultak fel, s a velük való szembesülés alapos átgondolásra készíti az episztemológusokat is. Jelen dolgozatban ennek a fordulatnak csak egyetlen, kiemelt felismerését igyekeztem megmutatni. Nevezetesen azt, hogy a tudás birtoklása, közvetítés, megosztása egyáltalán nem magától értetődő automatizmusok eredménye. Ugyanis rejtett szabályszerűségek működnek abban, hogy – egy tudásközösség tagjaként – egyáltalán kitől vagyunk *hajlandók* információt elfogadni és kitől nem. És itt a hajlandóság vagy az ignorálás nem pusztán pszichológiai indíttatású, individuális döntést jelent. A születés-születés körüli példákat pedig különösen alkalmasnak gondolom az új perspektívák megjelenítésére. Segítségükkel új megvilágítást nyernek a társadalom egész rendszerével kölcsönhatásban működő, és vele együtt változó tudásközvetítő mechanizmusok.

Nem térhettem most ki az episztemológia terén tapasztalható többi fontos fejlemény bemutatására: csak megemlítem a *morális dimenzió* megjelenítését célzó elemzéseket, valamint a *knowledge based knowledge-management* témakör alapvetéseit.³¹

30 Karl Popper: *Három nézet az emberi tudásról*. In: Szegedi – Forrai (szerk.): *Tudományfilozófia szöveggyűjtemény*. Fordította Papp Zsolt. Budapest, Áron Kiadó, 1999. 504. Ld. még: Békés Vera: *Változó tudásezemélyek. Világosság*. 2005/9. 32–33.

31 Így például alapvetően felismerésekhez vezet az episztemológia morális dimenzióinak feltárására irányuló mozgalom, amelynek Miranda Fricker: *Epistemic Injustice. Power and the Ethics of Knowing* c. könyve (Oxford University Press, 2007.) szabott irányt, s melynek nyomában megindult kutatások módszeresen feltárják például az egészségügy rendszerében az orvos-beteg kapcsolatokban rejlő lényegi episztemikus igazságtalanságot. Ld. pl.: Havi Carel – Ian James Kidd: *Epistemic injustice in healthcare: a philosophical analysis. Med Health Care and Philos.* DOI 10.1007/s11019–014–9560–2. Ezúton mondok köszönetet *Nemes László* kollégámnak, aki

Az utóbbi évtizedekben megjelent új irányzatok mindegyike túllép az episztemológia korábban bevett hagyományain. Törekvéseikkel ugyan összhangban, de itt most a tudásfogalomnak csak egyetlen attribútumára összpontosítottam. De az autoritativitás minden nemű tudásnak olyan lényegi, társas jellemzője, amely a tudás antropológiai-tudásszociológiai dimenziójának, kontextuális jellegének figyelembevételkor vált láthatóvá. E kontextus feltárási folyamata egyben át is formálja a tudás természetéről való ismerettani elgondolkodásunkat, minthogy ezáltal az episztemológia korábban figyelmen kívül hagyott problémái – ráadásul *kulcsproblémái* – tehetők transzparenssé.

felhívta a figyelmemet a tudásetikai kutatások e nagyon fontos és ígéretes irányzatára.